

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: مقالہ نگاری I

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آورز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

(مقالہ نگاری)

8.1 مقالے دی تعریف: (Definition)

8.2 مقالہ نگاری: (Thesis Writing)

تحقیقی مقالہ بی ایس، ایم اے، ایم ایس، ایم فل تے پی ایچ ڈی دی سطح تے لکھیا جاندا اے۔ تحقیقی مقالہ ڈگری دے حصول لئی وی لکھیا جاندا اے۔ ایم فل دے مقالے نوں Disertation کہندے نیں تے ڈاکٹریٹ دے مقالے نوں Thesis تھیسز آکھیا جاندا اے۔ انگریزی لفظ Thesis دے معنی تحقیقی مقالہ یا کتاب نہیں سگوں کلیہ یاں دعویٰ دے نیں۔ تحقیقی مقالہ ڈگری حاصل کرن لئی لکھیا جاوے یا ڈگری توں ہٹ کے دونوں وچ ڈھیر فرق نہیں۔ گیان چند ایہدی تعریف انج کردے نیں:

”تحقیقی مقالہ وہ تحریر ہے جس میں زیر تحقیق موضوع کے متعلق جملہ مواد کو پیش کیا جاتا ہے، پرکھا جاتا ہے اور اس کے بعد مناسب نتائج اخذ کیے جاتے ہیں۔“

تحقیق دے اڈاؤ تے ون پونے مرحلیاں توں بعد آخری مرحلہ مقالے دی لکھت دا اے۔ انج تے ایس کم وچ ہر مرحلہ اپنی تھاں ڈھیر اہم اے ایہدے نال مقالے دی اوہ شکل بندی اے جیہڑی ساریاں دے سامنے آندی اے مقالے دی ظاہری شکل وچ کجھ گھاٹاں ہون پاریں مشکلاں دا نواں درکھل سکدا اے ایس لئی مقالے دیاں ڈھلیاں لوڑاں نوں کھڈھ رکھنا ات ضروری ہوندا اے۔ جدکہ رفیع الدین ہاشمی مقالے بارے انج آکھدے نیں کہ:

”مقالہ کے لغوی معنی ہیں ’بات‘ یا ’گفتگو‘، یعنی جو کچھ کہا جائے اصطلاح میں کسی خاص موضوع پر علمی و تحقیقی انداز میں تحریری اظہار خیال کو مقالہ کہیں گے۔“

مقالہ کیہ اے:

مقالہ تحقیق کرن مگروں لکھی جان والی تحقیقی کتاب اے جیہدے لئی کسے نہ کسے موضوع دا چناؤ کیتا جاندا اے فیروہدے تے تحقیق کرن مگروں تجربے درج کیتے جاندا اے۔ مقالے بارے بیان کردیاں کلاسیکی لغت وچ جمیل احمد پال لکھدے نیں:

”مقالے: مقال، گل بات۔“ (1)

کھوج تے پرکھ دے عمل وچ مقالہ نگار مشاہدیاں تے حقیقتاں دے تجربے نوں جس ویلے قلمی شکل وچ لیا یا جاندا اے اوس نوں مقالہ آکھیا جاندا اے۔ مقالہ اجیہا دستاویز نامہ، کتابچہ، کتاب یا مجلد دستاویز ہوندا اے جیہدے وچ کھوج کار اپنے تمام تر مشاہدیاں، تجزیہاں، مطالعیاں تے عملی کماں دا نچوڑ حاصل کر کے نتیجہ کڈھدا اے ایہہ نتیجہ مستند ہون دی صورت وچ ایہدی روشنی وچ سفارشاں مرتب کیتیاں جانیاں نیں تاں جے کسے وی علمی، ادبی ادارے دے فروغ، بحالی تے بہتری داباعث بن سکے۔ ڈاکٹر گیان لکھدے نیں:

”تحقیقی مقالہ وہ تحریر ہے جس میں زیر تحقیق موضوع کے متعلق جملہ مواد کو پیش کیا جاتا ہے، پرکھا جاتا ہے اور اس کے بعد مناسب نتائج اخذ کیے جاتے

ہیں۔“ (2)

تحقیق جامع عمل اے جیہڑا اپنی نوعیت دے اعتبار نال اڈواڈ پہلو اوواں دا حامل اے مقاصد دے اعتبار نال تن پہلو اہم تے قابل توجہ نیں۔ تحقیق دا پہلا مقصد نظر یے دی نشوونما تے ودھا پھلا اے۔ اجیہی تحقیق دی سب توں وڈی افادیت قدرت دیاں پیدا کردہ شیواں نوں تفصیل نال بیان کرن داناں اے۔ تحقیق دادو جا مقصد حقائق نوں اک تھان اکٹھا کر کے جمع کرنا ایہہ تحقیق بیانیہ لوڑاں نوں وی پورا کردی اے مسئلے دا اطلاق تحقیق تے وے۔ تحقیق دا تیسرا مقصد فوری تے عملی مسئلیاں نال اے تاکہ اوہ محقق نوں بہتر طور تے سمجھن یاں عمل کرن وچ مدد دے سکے۔ ایس مقصد نوں انفرادی طور تے وی حاصل کیتا جاسکدا اے۔ اک محقق تے رہنمائی کجھ اوصاف دا ہونا ناگزیر اے تاں جے تحقیق دا عمل یقینی کامیابی نال پایہ تکمیل تیکر اپڑسکدا اے۔ اک محقق وچ ایہناں ذہنی خوبیاں دا ہونا ات ضروری اے۔ عبدالستار دلوی آکھدے نیں:

- 1- قوت استدلال اخذیاتی تے تخلیقی ہووے
- 2- قوت حافظہ ادراکی، مفصل اور مٹی بردلائل
- 3- مراقبہ، ارتکاز فکر مضبوط اور طویل
- 4- ذہنی صداقت اپنی جانب اور موضوع کی جانب
- 5- شوق اور حوصلہ بنیادی تخلیقی عمل سے متعلق
- 6- تجسس مستند اور فعال (3)

انسانی حیاتی وچ تنوع اے ایہدے مسئلے وی دکھ قسم مختلف نوعیت دے ہوندے نیں مثلاً علمی مسئلے، معاشرتی مسئلے، تعلیمی مسئلے وغیرہ چونکہ مسئلیاں وچ تنوع اے ایس لئی تحقیق دے موضوع وی فرق نیں حیاتی دے ہر شعبے وچ تحقیق ہوسکدی اے تے ہندی وی اے۔ ایس کم لئی محقق تے رہنمادا ہونا ات ضروری اے تحقیق دامتصد انسانیت دی خدمت اے۔

8.2.1 مقالہ نگاری دے جز/انگ : (Components of Thesis Writing)

8.2.1.1 موضوع/عنوان : (Topic)

تحقیق مقالے دی تیاری وچ سب توں مڈھلی لوڑ عنوان اے۔ کیوں جے عنوان توں بغیر کسے طور تحقیق مقالہ ممکن نہیں۔ عنوان دا انتخاب اوکھاتے مشقت طلب امر اے۔ ایہدے وچ مقالہ نگار نوں ڈھیر سوچ وچا کرنی پیندی اے۔ تاں جے اجیہا موضوع چنیا جائے جیہڑا نوں یکلواتے منفرد ہووے مگر عارف ہووے ایس موضوع بارے لکھدے نیں:

”ایک اچھا موضوع وہ ہے جو ایسے سوال اٹھاتا ہے کہ ان کا جواب سادہ نہیں ہوتا بلکہ کوئی بھی واحد مسلمہ جواب مفقود ہوتا ہے۔“

کھوجکار نوں خیال رکھنا ہوندا اے کہ اوہدے منتخب کردہ عنوان تے ایس توں پہلے ملکی یاں غیر ملکی سطح تے کم تے نہیں ہو یا جے ہو چکیا اے تے اوہدیاں حداں کتھوں تک محدود نیں۔ ایس یقین توں بعد محقق اپنے عنوان دیاں حداں دا تعین کردا اے۔ عنوان دے چنن ویلے محقق نوں مکھ مڈھ رکھنا ہوندا اے کہ اوہدے منتخب کیتے عنوان بارے مواد لہجے جائے گا؟ یا عنوان بارے سیر حاصل مواد میسر آسکدا اے۔ عبدالرزاق قریشی لکھدے نیں کہ:

”نوجوان محقق موضوع کا انتخاب خود کرے تو بہتر ہے یہ موضوع ایسا ہو جس سے پہلے تھوڑی دلچسپی ہو اور اس سے متعلق پڑھ چکا ہو۔“

جے مواد موجود نہیں تاں تحقیق کردیاں مقالہ نگار نوں ڈھیر اوکڑاں داسا منا کرنا پیندا اے۔ مقالے دی اہمیت جدت پاروں ودھدی اے۔ رانا سلطان محمود ہوریس لکھدے نیں:

”اگر تحقیق کے موضوع کا تعلق زمانہ حال سے ہوگا تو مقالے کی قدر و قیمت اور وقعت بہت بڑھ جائے گی۔ ایسا مقالہ جلد ہی اشاعت کے مرحلے بھی طے کر لیتا ہے جبکہ فرسودہ اور کند موضوعات پر لکھے گئے مقالے بوہت دیر سے شائع ہوتے ہیں اور کبھی کبھی تو ان کی شائع ہونے کی نوبت ہی نہیں آتی۔“

8.2.1.2 خاکہ سازی: (Synopsis Writing)

عنوان تے نگران دی چون توں بعد مقالہ لکھن دی مڈھلی لوڑ مقالے دا خاکہ اے کیوں جے مدلل تے مناسب خاکہ توں بناں تحقیق دا عمل شروع ای نہیں ہو سکدا۔ گیان چند خاکہ بارے لکھدے نیں:

”خاکہ ترجمہ سے انگریزی اصطلاح Synopsis کا۔ اس لفظ کے لغوی معنی ”ایک ساتھ نظر ڈالنا“ ہیں۔ Syn۔ بمعنی ایک ساتھ Opsis معنی دیکھنا“۔

موضوع دی چون تے اوہدی تشکیل توں بعد محقق، تحقیق دے پڑوچ عملی قدم رکھدا اے۔ ایس سفر دے اڈواڈ مرحلے طے کرن توں بعد اوہ خیال کردا اے کہ اوہ کس رستے نوں پھڑے تاں جے سوکھ نال اپنی تحقیق کر سکے۔ خاکہ سازی اصل وچ اچھے رستے دا مڈھلا تعین اے۔ رفیع الدین ہاشمی خاکہ بارے اپنی رائے کجھ انج دیندے نیں:

”خاکہ کے لغوی معنی ”ابتدائی نقشہ“، ”ڈھانچہ“ اور چرہ بے کے ہیں۔ خاکہ کھینچنا کے معنی ہیں کسی کی تصویر لفظوں میں ادا کر دینا۔ ادبی اصطلاح میں خاکہ وہ تحریر یا مضمون ہے جو کسی شخصیت کا بھرپور تاثر پیش کرے۔ اسے کسی شخص کی قلمی تصویر بھی کہہ سکتے ہیں“۔

خاکہ کسے وی ادب پارے دی مڈھلی یاں غیر حقیقی تصویر ہوندی اے جہدے وچ مناسب رنگ بھرن توں بعد ای اصل تصویر تھ لگدی اے۔ ایسے طرحاں محقق واسطے خاکہ تحقیق دی اوہ بے رنگ تصویر اے جہدے وچ رنگ بھر کے اوہ کامیاب مقالہ تخلیق کر سکدا اے۔ قاضی عبدالقادر لکھدے نیں:

”خاکہ کا مقصد موزوں اور مناسب معلومات اور اہم نکات کی شناخت اور ممکنہ نتائج کی نشاندہی ہونا ہے۔ یہ ہمارے خیالات کو اکٹھا کرنے اور انھیں مرتب کرنے کا عمل بھی ہے“۔

خاکہ دی اہمیت عمارت دے نقشے جیہی اے جس طرح راج چنگے نقشے دی مدد نال کم کر کے تھاں اُتے سوہنی عمارت بناندا اے ایسے طرح تحقیق کار چنگے خاکہ دی مدد نال گھٹ وسیلیاں راہیں چنگے نتیجے کڈھ لیندا اے چنگے خاکہ دیاں خوبیاں بارے ڈاکٹر بشیر سیفی لکھدے نیں:

”ایک اچھے خاکہ کی یہ خوبی ہوتی ہے کہ اس میں موضوع شخصیت کے مثبت اور منفی دونوں پہلوؤں کی جھلک دکھائی جائے ورنہ پیش کردہ قلمی تصویر ادھوری اور یک رخ قرار پاتی ہے“۔

محقق دی عنوان نال ذاتی وابستگی نہیں ہوندی اوہ صرف طبع دی مناسبت پاروں عنوان دا انتخاب کردا اے۔ ایسے لئی اور غیر جانبدار ہو کے خاکے دی تصویر نوں سوہنے رنگاں نال شنگھاردا اے۔ اوہدی کوشش ہوندی اے کہ خاکے وچ کدھرے وی کوئی جھول نہ رہ جائے۔ ظہیر احمد صدیقی ہوریں خاکے بارے لکھدے نیں:

”خاکہ میں موضوع سے متعلق مسائل کی تشریح کی جاتی ہے۔ موضوع کی اہمیت بیان کی جاتی ہے اگر ماضی میں کوئی تحقیق اس موضوع پر ہوتی ہے تو اس کا ذکر کیا جاتا ہے نئی تحقیق کی ضروریات بیان کی جاتی ہیں۔ تحقیق کے طریقہ کار کا ذکر بھی ہوتا ہے۔ ابواب کی تقسیم ہوتی ہے آخر میں اختتامیہ ہوتا ہے اس میں تحقیق کا نتیجہ پیش کیا جاتا ہے کتابیات کی شمولیت خاکے میں بڑی اہمیت کی حامل ہے۔“

مناسب خاکہ سازی دو عناصر تے مبنی اے۔

i- تحقیق دا مناسب رُخ۔

ii- خاکے دی تکنیکی نوعیت۔

تکنیکی نوعیت دے لحاظ نال خاکے نوں بین الاقوامی سطح دے اصولاں تے مخصوص شکل وچ تیار کرنا اے نال ای عنوان توں متعلقہ تمام مواد نوں خیالی رنگ وچ لیانا ات ضروری اے عندلیب شادانی آکھدے نیں:

”خاکہ بنانے کے بعد ذہنی طور پر مقالے کی ایک ہیئت متعین ہو جاتی ہے اس نقشے پر عمارت بنانا آسان ہے۔“ (14)

مقالہ لکھن توں پہلے جے خاکہ باقاعدہ طور تے بنا لیا جائے تے تحقیقی کم آسانی تے سہولت نال توڑ چڑھ سکدا اے۔ خاکے توں مراد اے:

“The research proposal is a systematic plan... it is just like a blue print which the architect prepares before the construction of a building starts”.

تحقیقی کم شروع کرن توں پہلاں موضوع دی چون کرن مگروں اوہدا اندازہ لانا تے ذہن وچ اوہدا منصوبہ بنانا اصل وچ خاکہ سازی اے۔ خاکہ اصل وچ وکھو وکھو خیالاں دی ونڈ، ترتیب تے آہستی رشتے داناں اے۔ A.J. Roth لکھدے نیں:

“An outline is simply an orderly plan in writing of division and arrangement of ideas”.

مقالے دے تحقیقی مرحلیاں وچ خاکے دی اہمیت تسلیم شدہ اے۔ کیوں جے خاکے دی تشکیل مگروں مقالے دی ہیئت مقرر کردتی جانندی اے جیہدے مگروں تحقیقی کم ڈھیر سہل پسندی نال بنے چڑھدا اے۔ خاکے سازی تے اصلوں ای مقالے نوں ترتیب وچ لیاون دا عمل اے۔ گیان چند لکھدے نیں:

”یعنی خاکے مختلف تصورات کی تقسیم، ترتیب اور باہمی رشتے کا نام ہے، خاکے کی یہ بہت مناسب تعریف ہے۔ کتاب ہی میں نہیں زندگی کے ہر شعبے میں کام سے پہلے جو منصوبہ بنایا جائے گا، وہی اس کا خاکہ ہے۔“

خاکے سازی سوکھا کم نہیں۔ صحیح خاکے تیار کرنا ڈھیر اوکھا اے۔ وڈے وڈے لکھاری مارکھا جاندے نیں کیوں جے اوہناں نوں مواد نوں ترتیب دینا نہیں آ وندا نہ ای اوس دی ونڈ کرنی آ وندی اے۔ جیہدے پاروں سارا کم بے ترتیبی دا شکار ہو جاندا اے۔ خاکے سازی کیوں تے کس طرح ہونی چاہیدی ایس سلسلے وچ Walter R. Borg انج لکھدے نیں:

“The research proposal, which is prepared early in the research statement of the problem and hypothesis that can be filled out quickly to become part of the introductory chapter of the thesis or dissertation”.

لازم اے کہ پہلے عارضی تے مگروں مستقل خاکے بناون دا طریقہ محقق نوں آ وندا ہووے تاں ای ترتیب تے ارتقاء نال تحقیقی سفر جاری رکھدیاں منزل تیک اپڑیا جاسکدا اے۔